

КУЛТУРНАТА ПАМЕТ

ТАНЯ НЕДЕЛЧЕВА

Tanya Nedelcheva

CULTURAL MEMORY

Abstract: The cultural memory discourse sets the scene for the postmodern society, whose key feature is the speeding up, compressing of social time, the shortening of the special texture which we could call today-ness and museization of the constructed. Cultural memory forms the basis for the building up of cultural identity, which participates in the constitution of the internal life of the contemporary societies and in the carving out the new relief of the global age.

Key words: culture, memory, identity, institution, tradition

Съвременните социални мислители все по-често отбелязват нарастналото значение на културата за световната икономика и международния ред. Според Фр. Фукуяма светът навлиза в период на “сблъсък на цивилизациите” и основното самоопределение на хората няма да е идеологическо, както по време на студената война, а културно.” (Фукуяма 1997: 16). Човекът в началото на XXI век се определя като *homo aestheticus*, което е израз именно на новото значение на естетическото (а с това и на културното). Културата образува отделен ред, първичен жизнен фон и поради това не се забелязва и не стои “на предния фронт” на съзнанието, а се разбира от само себе си, доколкото общността е “потопена” в него самия. Той е “невидим”, защото е самата гледна позиция на екзистенциалната визия на общността. Културата носи в себе си особена специфичност, защото не може да гради релефи, ако не съ-съществува с други култури. Няма разнообразие, ако няма своеобразие и обратното. Тук другото е и елемент от собственото саморазбиране, и в някаква степен противопоставено. За избягването на този дуализъм се действа така сякаш символният смислов свят в своята безалтернативна саморазбираемост се схваща като единствения човешки и “световен” ред от онези, които го обитават. Приспособяването към символния смислов свят на културата с нейните нормативи, институции и значения включва дистанциране, както навътре, така и навън, т.е. и спрямо “света”, и спрямо “себе си”. Тя създава свободно пространство, необходимо за съществуването на общността. То е сцената, на която се разиграват комуникациите и интеракциите, “реципрочността на перспективите”, надеждата за онова, което още не е битиен хоризонт и прави възможна интерсубективната смисловост на действието чрез своята цялост и обща принад-

лежност. Културната идентичност, както и всяка друга социална идентичност (но най-валидно е предимно за културната), се основава на общ културен смисъл, който се осъществява чрез кодираня и артикулиран общ език, общо знание и обща памет, обща вещно-пространствена среда. Това е онзи запас от общи ценности, опит, очаквания и тълкувания, който представлява “целия смислов свят” респ. представата за света и за обществото. Културният смисъл не е пасивен “информационен тезаурус”, а ежедневно вплетен жизнен “етер”, в който пребивава общността и всеки неин член. Естествено е, че този културен смисъл се акумулира, съхранява, той може да се обогати и динамизира, но неговият основен топос на съществуване е в актуалното общностно пространство, чрез което се определя, самодефинира и чрез това прави една общност културна, самобитна, автентична.

Чрез разслояването културния смисъл и неговата диференциация се усилва идентификацията, постигана или чрез ориентиране към абстрактни правила и норми, или към по-конкретни образци. В първия случай се изисква позоваване на рационалистичните императиви, във втория това е недопустимо. Авторитарното решение гарантира инвариантност, която може да съществува само когато има табу. Инвариантът в този смисъл е сакрализация. Във време на засилена вътрешнокултурна диференциация и поляризация, на разрушаване на традицията, чрез която се прави фактически ново ценностно ранжиране, се достига до засиленото търсене на най-добрата, на доминиращата ценност и смислова ориентираност. В такива ситуации на конкуриращи се редове се засилва апелването към културната памет, като се конструират образите за най-добрата и единствено вярна традиция. Който се присъедини към нея, той социално се “посвещава” и същевременно приобщава към едно нормативно самоопределение, към една идентичност, която е в съзвучие с повелите на разума и откровението.

В този процес на доминиране на символния свят от особено значение е културната памет. В концепцията на Халбвакс тя има специфично значение и не трябва да се отъждествява нито с индивидуалната памет, в която има някакво колективно начало, нито с националната памет като възпроизвеждаща матрица на елементите от националната история (паметници, герои и т.н.). Колективната памет е “ту спомен и извикване на съвременен преживяно събитие, повествование, свидетелство или исторически разказ, ту е икономика на миналото в настоящето, политическа интерпретация, включително и инструментализация на миналото, възпоменание, паметник, ту пък е собствената тежест на историята и следа от миналото.” (Халбвакс 1996: 10). Халбвакс акцентира върху една основна нейна характеристика: съединява миналото и настоящето и ни разкрива повече истината за настоящето, такава каквато обществото я конструира. В този смисъл колективната памет е сложно социално образувание, което преди всичко е културно детерминирано, защото дори и спомените да са свързани с националната история, тя се конструира според доминиращите културни образци, ценности и исторически смисли.

Халбвакс често е критикуван за това, че пренася психологическото понятие памет на социално ниво, но неговата основна идея е, че индивидуалната памет е социален феномен. Понятието за колективност, което използва Халбвакс, се различава от колективно несъзнателното на Юнг. Последният твърди, че колективната памет е биологично унаследима и е неволна памет, проявяваща се в сънищата, докато за Халбвакс колективната памет оживява в комуникативността. Концепцията на Халбвакс може да се нарече “социално-конструктивистка”, доколкото тръгва от идеята за миналото като социален конструкт, изграден от нуждата за смисъл в рамките на съответното настояще. То е културно творение. Социалните реконструкции на миналото са фактически общностно обусловените функции на реализиране на непрекъснатост, което е един същностен аспект от базисната екзистенциална кохерентност. Тя се конкретизира чрез определени модели на създаване на “реалност” на непрекъснатост. Тази непрекъснатост създава устойчивостта на идентичността и се реализира чрез специфични форми на мнемотехника. Например ритуалът е повторение на действия, които имат за цел не само запазването на определен смисъл, но и активното практикуване в общността, която по този начин обективира определено идентификационно знание чрез символните форми на митове, песни, танци, поговорки, закон, свещени текстове, орнаменти, знаци, архитектура и т.н. Ритуалът като средство на културна идентичност гарантира циркулирането на идентифициращото знание вътре в групата и така се създава жизнена кохерентност. В това се осъществява принудителна повторемост, чрез което се запазва и възстановява смисълът. Съхраняването на смисъла, обаче, има определени хоризонти в диапазона на повторемостта, която може да бъде по-твърда и по-слаба. Ритуалът е строга повторемост при възпроизвеждане на смисъла, докато писмеността е свързана с определени елементи на тълкуване. Така празникът има една ритуална основа, но тя се модифицира според социокултурния контекст. Независимо от степента на свобода при повторемостта кохерентността е свързана с възпроизвеждане на смисъл, на идентификационно базисно знание. Смисълът на израза “предизвиквам кръговрат, карам да циркулирам” в египетския език се изразява с една дума *srhg*, която означава пища (Асман 2001: 89). Фактически чрез писането се задържа, се възпроизвежда смисълът, той става инвариантен, той е в кръговрат. Именно “свободата” при текстовете като основа на мнемотехниката, която е в основата на културната идентичност, е рискована форма, защото става по-голяма възможността смисълът да бъде изнесен извън “кръговрата” и по този начин да се изгуби. Точно тази изнесеност от инвариантното създава множеството интерпретации, обогатяването и възпроизвеждането на смисъл по нов начин и с други форми. Естествено е, че тук се крие и перспективата от неговото прекратяване и създаване на толкова радикални интерпретации, които да излизат извън хоризонтите на даден смисъл, да го разрушават и елиминират. Важна специфика на културната памет, която е в основата на културната идентичност, е, че се подхранва от традицията и

комуникацията, но не се покрива с тях. Именно в тази дистанция се основава онова, което може да обясни прекъсванията, конфликтите, иновациите, реставрациите, революциите. Те са пробиви отвъд съответния актуализиран смисъл, връщане към забравеното, възстановяване на изтласканото, което е типично за писмената култура, наричана от Клод Леви-Строс горещи култури. Разгледано в синхронен план това са субкултурите.

Халбвакс преодолява субективизма на Бергсон при концептуализацията на колективната памет и конкретизира идеята на Дюркем за колективното съзнание (Халбвакс 1996: 109). Той се абстрахира от всякакви редуционистки подходи към паметта, т.е. от неврофизиологичната разбиране и акцентира върху социалната детерминираност. Паметта се изгражда в процеса на социализация чрез социални рамки (Халбвакс 1996). Понятието социална рамка е близко до понятието на Гофман за рамковия анализ, който се занимава със социално предопределената структура, респ. “организация” на всекидневния опит. Рамките конституират и стабилизират спомена и по този начин организират всекидневния опит. Халбвакс въвежда колектива като субект на паметта и спомена и създава понятието групова памет и памет на нацията. Крайният субект е винаги отделният човек, но в зависимост от рамките, които организират спомените му. Евристичността на понятието социална рамка е във възможността да се обяснява забравата, защото се свързва с онова, което в настоящото няма отправни рамки, а спомнянето е възможното реконструирано като минало в съответното настояще. Забравата се обяснява с изчезването на тези рамки или на част от тях, ако нашето внимание не е било в състояние да се концентрира върху тях, или защото е било насочено другаде... Забравата или деформацията на определени спомени може да се обясни и с факта, че тези рамки са различни през различните отрязъци от време (Халбвакс 1996). Забравата се въвежда и когато се прекъсне комуникацията, защото паметта има битие в комуникативна среда. Спомня се онова, което е било в комуникацията, и което може да се локализира в отправните рамки на колективната памет. Индивидуалната памет е в уникална връзка с колективната памет като място на разнообразни групово обусловени колективни паметни в специфичната им обвързаност.

Културният смисъл се кондензира от културната памет. Идентичността е свързана със знанието, съзнанието и рефлексията. Културата е специфично съдържателно и формално проявление на това знание. Идентичността е конструиране на културното време, което не може да се осъществи без културната памет. Варварите живеят ден за ден като настоящето елиминира миналото и ражда забравата. Римляните полагат усилия да удължат настоящето и да запазят миналото, защото целите им са насочени към вечността (Цицерон 1992: 169).

Културната памет е съществен параметър на културната идентичност, защото тя имплицира винаги някаква плоскост на историческа културология и тук става дума за социалните и културни рамки на тази памет. Може да се

приеме като работна постановката на Асман, че има четири типа памет: “1. Миметичната памет се отнася до сферата на действието, което в началните фази се постига чрез подражание, защото съществена част от всекидневните действия се основават на нея. Използването на писмени указания за действие са късен културен продукт; 2. Паметта на предметите. Те отразяват представа на човека за самия него, за неговата общност, те свързват различни вектори от миналото с настоящето и създават особен смислов свят, пресечна точка на минало, настояще и бъдеще; 3. Комуникативната памет – съзнанието и паметта на отделения индивид се изграждат в комуникацията, тук той интериоризира наложени образи, нормативи, наративи и т.н.; 4. Културната памет е съхраняване на смисъла. Тук се пресичат трите вида други памет. Действието напуска сферата на миметичната памет, ако придобие ритуалност т.е. смисловост. Ритуалът принадлежи към културната памет, защото е форма на съхраняване и възпроизвеждане на културен смисъл. Аналогично е положението и с предметите – те са обект на културната памет, ако не са само инструментални, а имат за цел съхраняване и възпроизвеждане на смисли (иконите, надгробните плочи, идолите и др.) (Асман 2001).

Халбвакс говори за образи на спомена (Халбвакс 1996: 86-87). Образът имплицира някаква иконичност и в случая с културната памет трябва да се въведе едно по-широко понятие за образ, което да включва и текста, наратива. От синтеза на понятие и опит възникват фигурите на спомена. Този синтез е нужен, защото всеки обект на спомена трябва да има сетивна натовареност чрез конкретната форма на събитие, личност или място. За да се съхрани едно събитие в груповата памет, то трябва да се възприема като истина. Халбвакс отбелязва, че всяка личност, всеки исторически факт още с влизането си в паметта се превръща в поука, в понятие, в символ; придобива смисъл, превръща се в елемент от идейната система на обществото (Халбвакс 1996).

Към образите на спомена на първо място трябва да се отнесе пространствено-времевият континуум, който е в основата на пространствено-времевата топология на културната идентичност. Образите на спомена, на паметта винаги имат пространствено-времева координираност. Това е вещно-пространствена среда и в географски, и в исторически смисъл (Неделчева 1994). И в двете посоки се осъществява кристализация на смисли, които отразяват зависимостта на културната памет от тази пространствено-времева координираност. Празничният календар отразява колективно преживяното време. Споменът е обвързан и с обживяното пространство – домът, селото, градовете – това са пространствени споменни рамки. Към това принадлежи и Аз-ът, и собственият му заобикалящ го свят (мебели, вещи), които “предлагат образа за продължителност и стабилност”. Те имат социална стойност, особено статично-символно значение. “Всяка група, която иска да се консолидира като такава, се стреми да си създаде и осигури места, които да представляват не само арени за нейните форми на интеракции, а и символи на нейната идентичност и опорни точки на нейните спомени. Паметта има нужда от пространства.”

(Асман 2001: 37). Основно средство на мнемотехниката е именно пространствеността, която има централна роля в колективното и индивидуалното като места на паметта. Изкуството работи с въображаеми пространства, културата на спомена със знаци в естественото пространство, нещата в пространството стават знаци, те се семиотизират. Запаметяващите системи са възможността за проява на външна памет, чийто носител не е индивидът, нито етническият колектив. Тази външна памет налага институционализиране, при това специализирано. Възникването на писмеността е резултат на необходимостта от такава система за отбелязване.

На второ място трябва да се посочи субектната центрираност на спомена и това е общността като носител на културната памет. Тя е негова памет, автентична памет, и именно тя прави този субект културно и социално определен и дефинируем. Културната памет не може да се “заема”, тя е собствена и участието в нея е свидетелство, знак, идентификация за принадлежност към точно конкретна общност. Пространствено-времените измерения на културната памет стават живи чрез комуникацията на нейния субект и само по този начин тя има афективни и ценностни измерения. Тук се изпробват и създават устойчивите модели, примери, поуки. В тях се проявява общото поведение на групата; те възпроизвеждат не само нейното минало, но дефинират същността, нейните качества, слабости. Групата изгражда съзнание за своята идентичност за “всички времена”, така че запомнените факти се подбират в перспективата на съответствия, подобия, непрекъснатости. Всяка група се стреми към трайност и отклонява промените, които я засягат деконструктивно. Затова историята се възприема като непроменяща се трайност.

На трето място е кохерентността, което означава съответствие между актуалните социални рамки и културната памет. Съдържанието на културната памет е възпроизводимо от поколенията, личностите, общностите, които са включени в съответната културна идентичност. Това означава, че колективната памет съхранява от миналото само онова, което обществото на всяка епоха може да възстанови в своите отпавни рамки. Не съществуват чисти факти на спомена.

Паметта функционира в две насоки - ретроспективно и перспективно. Миналото не е само по себе си, а винаги се прекомбинира от променящите се рамки на развиващото се настояще. Новото е реконструирано минало. За Халбвас няма социална идея, която да не е същевременно и споменът на обществото. Принципът на спомена и принципът на надеждата не се противопоставят. Дори нещо повече – може да се каже, че те взаимно се стимулират и активизират, обогатяват и съхраняват.

Културната памет може да се разглежда в два аспекта – комуникативна и институционализирана. Комуникативната памет са спомените в перспективата на близкото минало, което функционира в паметта на поколенията. Тази памет се сраства с общността. Тя функционира бимодално, в модуса на фундиращото запаметяване, което се съотнася с началата, и в модуса на биогра-

фичното запаметяване, съотнесено със собствения опит и рамковите му условия. Модусът на фундиращото запаметяване работи винаги с обективиращи методи от езиково и неезиково естество – ритуали, танци, митове, облекла, накити, татуировки, пътища, белези, местности и т.н. Модусът на биографичното запаметяване се основава на социалната интеракция. При институционализираната памет има специализиране на мнемотехника. Тази памет се насочва към опорните точки в миналото. “В нея миналото също не може да се съхрани от само себе си. Миналото тук по-скоро застива в символистични фигури, за които се улавя споменът.” (Асман 2001: 50). Тук от значение е запаметената, а не фактическата история. В институционализираната памет историята се модифицира като обобщен образ за Ние. Чрез спомена историята се превръща в мит. “По този начин тя не става недействителна. Напротив, едва тогава става действителност в смисъл на една непрестанна нормираща и формираща сила.” (Асман 2001: 51). В тази памет има нещо сакрално – празникът служи за възстановяване на миналото. Чрез съотнасяне с миналото се фундира идентичността на спомнящата група, т.е. споменът за историята и възстановяването на споменните фигури общността се уверява в своята идентичност. Това не е делнична идентичност. Те са в известен смисъл “увеличени”, надхвърлят делничния хоризонт и стават предмет на по-церемониална, неделнична комуникация. Тази церемониалност на комуникацията представлява вече оформяне, оформяне на спомена, който застива в текстове, танци, картини, ритуали. Бихме могли следователно да отъждествим полярността между комуникативна и институционализираната памет с полярност между делник и празник и да говорим за делнична и празнична памет (Асман 2001: 51).

Институционализираната памет е специализирана, защото има определени носители, които са “упълномощени” от групата да помнят – шамани, бардове, грио, свещеници, учители, учени, мандарини, писатели, художници. Те превръщат в дейност това, което е неделничният смисъл на културната памет. Една от най-традиционните форми на памет е ритуалът, тук има предписание. Колкото по-високи са изискванията към паметта и колкото по-голяма е задължителността на съхраненото знание, толкова по-висок е рангът на специалистите по тази памет. В индийската кастова система брамините имат по-висок ранг от аристократите кшатрия, към които принадлежат владетелите. В Руанда текстовете, които са в основата на осемнадесетте кралски ритуала, се наизустяват от хора, които са най-високопоставените сановници в кралството. Всяка грешка може да се накаже със смърт. Трима от тези сановници знаят пълните текстове на всичките 18 ритуала; те дори имат участие в божествеността на владетеля (Асман 2001: 53).

Разликата между комуникативната и институционалната памет е в това, че последната не се разпространява от само себе си, а се подчинява на точни указания, които имплицират контрол и следователно определя кръга на задължителните и лишените от правото да участват в институционалната памет.

Постмодерната културна ситуация е комплексен социален процес, който има много измерения. Една от интегралните характеристики е ускоряването, компресирането на социалното време. Именно скъсяването на онова, което можем да означим като днесност и музеизирането на създаденото води до необходимостта от артикулация на проблемите, свързани с културната памет, като способност да връща в актуалната събйност вече отминали артефакти. По този начин тя е в основата на изграждането на културна идентичност, която все още бавно, но сигурно измества националната идентичност и по този начин реално “участва” в конституирането на вътрешния живот на съвременните общества и задава новата релефност на глобалната епоха.

Литература:

- Асман, Я. 2001. Културната памет. София: Изд. Планета 3.
Неделчева, Т. 2004. Идентичност и време. София: Академично издателство Проф. Марин Дринов.
Фукуяма, Фр. 1997. Доверие. Новите основи на световния просперитет. София: Рива.
Халбвакс М. 1996. Колективната памет. София: ИК Критика и хуманизъм.
Цицерон. 1992. За оратора, II, 40. София: ИК “Христо Ботев”.